

מציל עצמו בממון חברו

נוה שינון

מבוא

במאמר זה נעסוק בסוגיית מציל עצמו בממון חברו, שנראית במבט ראשון מאוד תמוהה – על פי ההבנה הפשוטה בה, נראה שלאדם אסור להזיק לממון חברו אפילו בשביל להציל את נפשו. ננסה להציג הבנה חדשה, על פיה, אם ירצה ה', יתבאר דין זה וההיגיון מאחוריו.

ראשית, נציג את ההבנה הפשוטה בגמרא, כפי שעולה משיטת רש"י, ואת מהלך הגמרא על פיה. לאחר מכן נראה את הקושי בהבנה זאת – הן בהסבר הגמרא והן בסברה. לבסוף, נציע הבנה מחודשת בסוגייה שתענה על קשיים אלו.

א. סוגיית הגמרא

בספר שמואל ב' (כג, יג-יז), ובמקביל בספר דברי הימים א (יא, יג-כא), מסופר שדוד, בעת שרדף אחרי פלשתים, אמר: "מי ישקני מים מבור בית לחם אשר בשער". דורשים מכאן חז"ל בגמרא (ס, ב), ובמקבילה במדרש שמואל (כ, א), שדוד הסתפק בשאלה הלכתית – הבקשה לשתיית מים היא משל לבקשת דבר הלכה על ידי דוד.

נחלקו האמוראים בסוגייתנו מהי ההלכה בה הסתפק דוד. בגמרא ישנן שלוש שיטות בכך, כאשר נתעסק במאמר זה בשתי שיטות בלבד – שיטת רב הונא ושיטת רבה בר מרי.

רב הונא הסביר, שפלשתים היו מתחבאים בתוך גדישי השעורים של ישראל, על מנת שיוכלו לצאת אחר כך ולהרוג בישראל. על כן דוד הסתפק, האם הוא יכול לשרוף את הגדישים, כדי להציל את עצמו ואת שאר המחנה, או שאסור לו להזיק לממון חברו אפילו בשביל להציל את עצמו. על אף שרוב הראשונים כתבו ששאלת הגמרא היא רק לאחר מעשה השרפה אם צריך לשלם או לא, בפשטות (וכך נראה מדברי רש"י), הספק של דוד הוא האם מותר לאדם להציל את עצמו בממון חברו – האם מותר לאדם לכתחילה להפסיד את חברו על מנת שהוא ינצל.

רבה בר מרי חולק ומסביר שהספק הוא אחר – לפלשתים היו עדשים בשטח שדוד התכוון לכבוש. אולם, כרגע, למחנה הלוחמים של דוד לא היה אוכל כדי להאכיל את בהמותיהם, מלבד גדישי השעורים ששייכים לישראלים. על כן הסתפק דוד אם מותר לו לגזול את גדישי השעורים, כדי להחזיר אחר כך מגדישי העדשים של הפלישתים, אותם הוא עתיד לכבוש. כלומר, הספק של דוד הוא האם מותר לגזול ולשלם אחר כך מממון אחר.

בין לשיטת רבה בר מרי ובין לשיטת רב הונא, פסק ההלכה הוא שעקרונית אסור לעשות כן, אבל למלך מותר.

כעת, הגמרא דנה בשיטות האמוראים. הגמרא מקשה מכך שנאמר בספר שמואל שבשדה היו עדשים, ולעומת זאת בספר דברי הימים נאמר שהיו בשדה שעורים. לפי מי שסובר שדוד רצה להחליף את השעורים בעדשים, ניתן להבין למה כתוב פעם עדשים ופעם שעורים – ללמדך שהיו עדשים אצל פלשתים ושעורים אצל ישראל, ורצו להאכיל בהמותיהם בשעורים של ישראל ולהחזיר לישראלים בעלי הגדיש מהעדשים של הפלשתים. אמנם, לפי מי שסובר, שדוד רצה לשרוף את הגדישים, נשאלת השאלה למה הוזכרו גם שעורים וגם עדשים.

על כך עונה הגמרא, שהיו בחלקת השדה שבה התחבאו פלשתים גם שעורים וגם עדשים. על כן כתוב פעם אחת שעורים ופעם אחת עדשים.

ב. קשיים בהסבר הגמרא

ראינו שהגמרא תירצה לשיטת רב הונא, שנכתב בפסוק גם שעורים וגם עדשים, כי היו במקום גם גדישי עדשים וגם גדישי שעורים. יש להקשות על תירוץ זה – מה הטעם לציין שהיו בשדה גם שעורים וגם עדשים?

שאלה זאת שואל רבנו פרץ, ועל כך עונה שבתחילה הסתפק דוד, אם מותר להציל את עצמו בעדשים שהן יקרות, שהן מאכל אדם, והשיבו לו שאסור לו להציל עצמו בממון חברו. לאחר מכן חשב דוד שאולי דווקא במקום שיש הפסד מרובה אסור להציל, ואילו במקום שההפסד מועט כמו בשעורים, שהן זולות, יהיה מותר. על כן שאל דוד פעם שנייה והשיבו לו שוב שאסור. לפיכך נכתבו גם שעורים וגם עדשים – בין אם החפץ יקר ובין אם הוא זול, אסור להזיק כדי להציל את עצמך.

מציל עצמו בממון חברו

נראה שההיגיון מאחורי תירוצו של רבנו פרץ נובע מדעת בני האדם. אנשים פחות מוכנים שיזיקו לממון יקר שלהם, אפילו מפני פיקוח נפש. לעומת זאת, אנשים כן מוכנים שיזיקו לממונם הזול מפני פיקוח נפש – הם מעין מפקירים אותו לעניין זה.

אולם, נראה כי תירוץ זה גם הוא דחוק. לפי הסבר זה, היה מספיק להגיד בפסוק רק שעורים, וכבר היינו מבינים שאפילו בממון זול אסור. לא היה צורך להגיד שגם בעדשים אסור, כי ברור שאם להזיק שעורים זולות, שההפסד בהן מועט אסור, אז גם להזיק עדשים יקרות, שההפסד בהן גדול – אסור.

לכאורה יש לשאול למה הגמרא לא תירצה תירוץ יותר פשוט. ראינו כי לשיטת רבה בר מרי, הספק של דוד היה האם מותר לקחת שעורים כדי לשלם עדשים אחר כך, ולכן נכתבו גם שעורים וגם עדשים. נוכל להסביר בצורה דומה גם לשיטת רב הונא, הסובר שדוד רצה לשרוף את השעורים כדי להציל את עצמו. היינו יכולים לתרץ, שדוד רצה לשרוף את גדישי השעורים כדי לשרוף את הפלשתים שמתחבאים בתוכם, ועל מנת שלא להפסיד את בעלי השעורים, להחזיר להם מהעדשים של פלשתים, שדוד ולוחמיו יזכו בהם, כשיסיימו לרדוף אחרי פלשתים.

לפי הסבר זה, דוד הסתפק באופן כללי אם הוא יכול להזיק ממון אחרים כדי להציל את עצמו, ללא קשר לשאלה האם הוא מחזיר או לא מחזיר. מכיוון שיותר הגיוני להתיר לו אם הוא מחזיר, הוא שאל כבר במקרה שבו הוא מחזיר, כדי להגדיל את הסיכוי שיהיה מותר.

אם נאמר כך, הקושי נפתר לגמרי – ברור שחייבים לכתוב גם שעורים וגם עדשים כדי להסביר שהמציאות שונה. במציאות החדשה, השאלה היא, האם מותר לדוד להציל את עצמו ואת מחנהו ולהחזיר מיד אחר כך מהעדשים של פלשתים.

אמנם, הגמרא לא מתרצת כך, ולכן יש להבין מה הסיבה שאינה הולכת בשיטה הפשוטה שהצגנו, אלא נדחקת להגיד שיש בחלקה גם גדישים של שעורים וגם גדישים של עדשים ובשניהם מתחבאים הפלשתים.

ג. הבנתנו בסוגייה

הגמרא בוחרת שלא לתרץ כך, ונראה שלתירוץ זה, אסור להציל עצמו בממון חברון אף שכוונתו לשלם אחר כך, ואילו הגמרא סוברת שדבר זה מותר. מכאן, שהדין שאסור

להציל עצמו בממון חברו, הוא רק במקרה שבו האדם מזיק ולא משלם – אם האדם משלם אין בכך איסור¹.

נראה שגם הרא"ש הסביר כך את הגמרא. לדבריו, ברור שדוד לא הסתפק האם מותר לאדם להציל את עצמו בממון חברו, שכן רק שלוש עבירות אינן נדחות מפני פיקוח נפש. על כן מסביר הרא"ש אחרת – דוד הסתפק האם מותר לאדם להציל עצמו בממון חברו על מנת להפטר מתשלומים:

[...] אלא הכי איבעיא ליה מהו למיקלינהו אדעתא דליפטר מתשלומין. ואמרו

ליה אסור להציל עצמו בממון חברו אדעתא דליפטר אלא יציל עצמו וישלם.

(רא"ש ו, יב)

מדבריו נראה גם כן כמו שכתבנו, שרק לשרוף על דעת להיפטר מתשלום אסור, אבל לשרוף שלא על דעת להיפטר, מותר ואף צריך, שהרי אין כאן ייהרג ואל יעבור ולכן צריך להציל נפשו.

לכאורה, אין הדברים מובנים – מכיוון שהאדם חשב בליבו שהוא עתיד לשלם יהיה מותר לו להזיק, אפילו אם בסוף לא ישלם? מדוע כוונת הלב בשעת הנזק תשפיע על השאלה האם מותר להזיק או לא?

היה אפשר לומר, שרק כאשר האדם לא משלם, מתברר למפרע שהיה אסור לו לעשות את ההזיק. אמנם, הסבר זה עדיין קשה – מדוע היה אסור לאדם להזיק – הרי הוא חשב באותו הזמן שהוא יחזיר את הכסף, ולכן הוא סבר שמותר לו להזיק!

כדי לברר מה המקרה בו כוונה לשלם מתירה לאדם להציל עצמו בממון חברו, נעיין בסוגייה מקבילה בתלמוד הירושלמי.

ד. דברי הירושלמי

הירושלמי מפרט את הספק שהיה לדוד לגבי השריפה:

¹ לכאורה, ניתן לדחות ראייה זו ולהגיד שהגמרא כלל לא רואה קשר בין אדם שמזיק כדי להציל את עצמו ובין האפשרות שהוא יחזיר אחר כך או לא, ולכן לא מתרצת תירוץ זה. אולם, אין זה מסתבר – כאשר אדם עומד בפני פיקוח נפש, הדבר מסתבר מאוד שתהיה דרך בה הוא יוכל להציל את עצמו אפילו בממון חברו. בדרך שהוא משלם אחר כך מכוח דיני נזיקין, הוא מזיק לחברו ומחזיר מיד אחר כך – הוא לא כילה את הממון של חברו. מסתבר מאוד שיהיה מותר לעשות כן. על כן הגמרא הייתה יכולה לתרץ תירוץ זה, וקשה מאוד להגיד שאין קשר בין ההיזק לתשלום הנזק. והדברים יתבארו עוד בהמשך.

מציל עצמו בממון חברו

ר' שמואל בר נחמן אמר שנה אחת היתה ושתי שדות היו אחת שעורים ואחת ערשים. פשיטא ליה לאביד וליתן דמים. דילמא פשיטא ליה לאביד שלא ליתן דמים.

(ירושלמי סנהדרין ב, ה)

ר' שמואל בר נחמן מסביר, שפשוט שמותר להזיק ולשלם – כל הספק של דוד הוא אם אפשר לשרוף ולא לשלם. נראה מדברי הירושלמי, שאין כאן עניין כוונה, אלא שעוד ברגע השריפה האדם מזיק באופן שבו הוא לא מתחייב לתת כסף. זה פירוש לשון הירושלמי "לאבד שלא ליתן דמים" – באופן שבו לא נותן דמים. השינוי קיים עוד ברגע השריפה ולא אחר כך, כאשר לא משלם. ניתן לראות זאת גם מכך שנכתב "שלא ליתן דמים" ולא "ולא ליתן דמים". על כן נראה שיש להבין, שהספק של דוד הוא רק, האם ניתן להזיק בצורה שעליה לא מתחייבים בתשלום – כמו 'גרמא' ודרכים נוספות שניתן על ידן להזיק בלי להתחייב תשלום.²

יוצא, שאדם העומד בפני פיקוח נפש, יכול לבחור אם להזיק בדרך שבה יתחייב לשלם, או להזיק בדרך שבה יהיה פטור. ועל אף שהותר לו להזיק, לא הותר לו להזיק בצורה שלא יתחייב בתשלום, כי אז הוא מכלה את הקרן של הניזק. בעצם חיוב נזקים במקרה זה מהווה פתח משפטי לאדם, על מנת שיוכל להציל את עצמו בממון חברו – בצורה שבה הוא חייב לשלם ולא באמת מפסיד את חברו.

ה. בירור דברי התוספות

כעת נרצה לברר מה שיטת התוספות בסוגייתנו ויחסה להסברנו לעיל.

התוספות מפרשים שדוד הסתפק, אם אדם שהציל את עצמו בממון חברו יהיה חייב לשלם. ובלשונם על הסוגייה:

מהו להציל עצמו בממון חברו – איבעיא ליה אי חייב לשלם כשהציל עצמו מפני פקוח נפש.

(תוספות ס, ב)

באופן פשוט, התוספות הבינו שכוונת הגמרא, שאסור לאדם להציל עצמו בממון חברו, היא לעניין התשלום. כלומר, האם חייב לשלם לאחר שהזיק את חברו או לא. אמנם,

² כך הסביר גם ר' דוד פוברסקי בשיעוריו על אתר, עיינו שם.

דברים אלו קשים – לפי הבנת התוספות מוכרח שמדובר לאחר מעשה השריפה של הגדישים, וכעת הסתפק דוד אם חייב לשלם על כך או לא. לכאורה, לפני מעשה הנזק הדיון לא שייך – על דוד ואנשיו לשרוף את הגדיש בכל אופן (שהרי דבר זה מותר), ואחר כך יבררו את הדין, האם חייבים לשלם או לא. אין עניין לדעת את ההלכה לפני ההיזק כי בכל אופן יצטרכו להזיק כדי להציל את העם. כמו כן, לכאורה דברים אלו לא עולים בקנה אחד עם לשון הגמרא שנוקטת בלשון 'אסור' ולא בלשון 'חייב'.³

ממילא, נראה שיש להבין שהאיסור להזיק עדיין תקף, גם כאשר יש צורך וחיוב לאדם להזיק כדי להציל את עצמו, והאיסור הוא שגורם להתחייב בתשלום לאחר מעשה. על כן כוונת הגמרא, כשהיא כותבת שאסור להציל עצמו בממון חברו היא, שמכיוון שהאיסור עדיין תקף, ישנו חיוב לשלם. זו הסיבה שאי אפשר להזיק ולא לשלם דבר, כי אף על פי שישנה רשות להזיק, האיסור והבעייתיות במעשה עדיין תקפים.

ובדומה לדיני רודף, גם כאן, כאשר אדם נרדף על ידי פלישתים ומזיק לממון חברו – הוא חייב לשלם. אף שהאדם היה צריך לברוח מהרודף וקיבל רשות להזיק – רשות זאת אינה פוטרת מתשלום, אלא היא רשות להזיק ולשלם – להזיק בצורה שבה יהיה חייב לשלם. הלכך לאדם שהזיק בגרמא ובכך הציל את עצמו בממון חברו, בכלל לא ניתנה רשות לעשות כן והאיסור חל עליו.

כך, שגם מתוספות עולה, שאסור לאדם להציל את עצמו בממון חברו, אלא שיש לו רשות להזיק בצורה שבה יתחייב לשלם (לא בגרמא). רשות זאת לא פוטרת אותו מתשלום.⁴

סיכום

הגמרא עוסקת בדין של "מציל עצמו בממון חברו" – דין שבו האדם יכול להציל את נפשו בעזרת ממון חברו, והגמרא מסיקה שאסור לאדם להציל עצמו בממון חברו. ניסינו להציע שאיסור זה הוא רק כאשר האדם גורם להפסיד את חברו ממון. אולם, אם האדם מזיק את חברו בצורה שבה יתחייב לשלם אחר כך, הוא לא מחסר אותו ממון אלא רק מזיק לו ומשלם את מלוא הסכום שהחסירו, ודבר זה מותר.

כאשר אדם נמצא בפיקוח נפש, יש לצידו את הכלים המשפטיים של הלכות נזיקין שבהם הוא יכול להשתמש על מנת שיהיה מותר לו להציל את עצמו. הוא יכול להזיק לכל אדם

³ עיין בדברי רבנו פרץ שעמד על קושייה זאת, אך הסביר את הדברים אחרת מהסברנו כאן.
⁴ אף למי שסובר בסוגיית נר חנוכה (ל, א) שרשות פוטרת מחיוב לשלם, דבר זה יהיה נכון – כל עניין הרשות הוא לשלם לאחר מכן, הרשות היא להציל עצמו ולא לחסר ממון חברו.

מציל עצמו בממון חברו

כדי להציל את עצמו ובלבד, שיעשה זאת בצורה שיהיה עליו חוב להחזיר לו אחר כך. כל האיסור הוא להזיק בצורה שהוא לא יתחייב אחרי זה – כגון להזיק בגרמא. אולי ניתן לומר, שהאיסור הבסיסי-חברתי בין בני אדם, הוא להפסיד ממון את הזולת. בלי חוקי התורה, היה מותר לכל אדם שרוצה להזיק את חברו כל עוד הוא משלם לו, שהרי האדם לא נפגע מכך. החידוש של התורה הוא שגם דבר זה אסור – לא מדיני אדם, אלא מדיני שמים. על כן בפיקוח נפש, שבהם חוקי התורה נדחים, מותר להזיק כל עוד לא מחסרים ממון.